

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հին Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատը, գտնվելով առևտրական ճանապարհների հանգուցակետում, առետրի, արհեստագործության, անտիկ շրջանի առաջավոր մշակույթի կենտրոնն էր. կրողն ու տարածողը: Ուստի, խոշոր նշանակություն ունեին Արտաշատի պեղումները, որոնք սկսվեցին 1970 թ. և շատ կարևոր արդյունքներ տվեցին: Նշանակալից են նաև դամբարանադաշտերի պեղումները, որոնք թեև անաղարտ վիճակում մեզ չեն հասել, բայց և լրացնում են ըլուրներից հայտնարելված նյութերը և պակաս կարևորություն չեն ներկայացնում Հայաստանի նյութական ու հոգևոր մշակույթի, քաղաքի ու քաղաքային կյանքի ուսումնասիրության համար:

Դամբարանների պեղումները հնարավորություն են աաշիս ավելի լավ պակերացում կազմելու ու հելլենիսական և մ.թ. առաջին դարերի թաղման ձևերի ու ծիսակատարությունների, ընակչության, նրա սոցիալական կազմի, տեղական և դաղթեցված օաար ընակչության հնարավոր տեղարաշխման, սովորույթների, նախասիրությունների, կապերի, ազդեցությունների ու փոխազդեցությունների դարգացման ասաիճանի մասին:

Արաաշաան ընդարձակ տարածություն էր զրադեցնում և քաղաքի տարրեր մասերում, ներսում ու ծալրամասերին ուներ մի շարք գերեզմանոցներ: Դա արդյունք էր տարրեր ժամանակներում քաղաքի սահմանների փոփոխության, երր ալն մեծանում ու փոքրանում էր, ինչպես նաև, հավանարար, սովորության: Հետաքրքիր է, որ նույն երևույթը նկատելի է նաև Միջագետքում: Պարթևական շրջանում, ի տարրերություն հունական ու պարթևական քաղաքների, Միջագետքում քաղաքներն ու դամբարանադաշտերն իրարից անջատված չեն և նրանք հստակ սահմանագծեր չունեն, իսկ Բարելոնին ընորոշ են քաղաքային պարսպից ներս գոյություն ունեցող գերեզմանները:

Արաաշատի ուսումնասիրված դամբարանադաշտերը միմյանցից տարրերվում են թաղման որոշ ձևերով ու արարողություններով: Հարավարեելյան դամբարանադաշտին ընորոշ է թաղման դիակիզման ձևը: Դիակիզումը կատարվել է հողի կտրվածքում, կարասների մեջ կամ ալդ նպատակի համար հատուկ պատրաստված դամբարաններում: Այստեղ կալին մի քանի կարասային թաղումներ, որոնք մանկական էին, աղքատիկ նյութերով և որակ չեն կազմում: Նրանք ոլնչով չեն տարրերվում Հայաստանի մյուս հնավայրերի անաիկ շրջանի կարասային թաղումներից: Այստեղ շատ տարածված է հոգեհացը, որը կերել են կամ դիակիզման կրակի շուրջը, կամ արարողությունը

կատարելուց հետո: Այդ նպատակով հաճախ պատրաստվել են հատուկ հարթակներ: Մենք ունենք նաև կրկնակի այցելության հետքեր: Այս դամրտրանադաշտում առավել ցայտունորեն է արատհայտված քաղաքի բնակչության շերտավորումը, ունեցվածքային տարբերությունը: Աղքատիկ, փոքրաթիվ խեցեղեն բեկորներ պարունակող մոտ մեկ քառ. մետր տաքածություն ղբալեցնող հոգեհացի հետքերով դամբարանների կողքին հանդիպում են 5—15 քառ. մետր տաքածությամբ 100—300 խեցեղեն և այլ իրերի բեկորներ պարունակող, ճոխ հոգեհացի մնացորդներով դամբարաններ: Սակայն դերակշռում են համեստարար շարքային և միջին կարողության անբնակիչների թաղումները:

Արևելյան դամբարանադաշտում, որն ավելի վաղ վիճակում է մեզ հասել, հիմնական թողման ձևը եղել է կարասային: Վերջիններս, սակայն, հասակավոր մարդկանց թաղումներ են: Կարասների մեջ հայանաբերված նյութերը շատ աղքատիկ են: Դատելով որոշ մնացորդներից, կարելի է ենթադրել, որ այստեղ նույնպես կատարվել են դիակիզումով թաղումներ, բայց պահպանվածության ամփոփար վիճակը հնարավորություն չի ապրիս հոգեհացի ու դիակիզված դամբարանների մնացորդներն իրարից անջատել:

Արևմտյան դամբարանադաշտում տարածված են փայտե դռագղներում և կարասների մեջ կաարված թողումները, այստեղ ևս նկատելի են հոգեհացի որոշ հետքեր: Բլուրների վրա հայտնաբերված դամբարաններից երկուսում է, որ Հայաստանում եղել է նաև հանգուցալին ուղղակի սենյակի տակ, պատերի մոտ թաղելու սովորություն, մի երևույթ, որը հնում հանդիպում է ինչպես մեղ մոտ, այնպես էլ Շումերում, Ասորեստանում. հուրիների, հույների, վրացիների մոտ:

Այսպիսով, թաղման որոշ ձևեր, օրինակ, փայտե դռագղների մեջ կատարված թաղումները Հայաստանում առաջին անգամն են հանդիպում: Այդպիսիք ինչպես ավելի վաղ, այնպես էլ անաիկ շրջանի մյուս հնավայրերից մեզ հայանի չեն, մինչդեռ դրանք տարածված են հունական աշխարհում: Ինչ վերաբերում է դիակիզումով կատարված թաղումներին, ապա դրանք թեև ունեն տեղական արմատներ, բայց այդ շրջանում նոր կերպարանք են ստանում և լայնորեն տարածվում:

Ուշագրավ են թաղման ծիսակաարության հետ կապված, արևելյան և հասկապես հարավարևելյան դամբարանադաշտերում նկատվող հոգեհացի արարողության ձևերը, ծիսակաարությունների ժամանակ աղորիքներ ու երկտնքներ, հեղում կաարելու համար ջրի խողովակներ օգաաղործելը, հանդուցալի հետ ձու, կավ և արձանիկներ, փայտածխի կտորներ գնելը, բլուրներից արևմուտք բացված ժայռափոր դամբարանում, կարոսի ոսկե տերեւներից կազմված, հուղարկավորության պսակ, շրթնակալ, դրամներ դնելը և այլն: Վերոհիշյալ երևույթներից մի քանիսը՝ դրամներ (Գառնի, Կարմիր բլուր, Հարավարևմտյան Հայաստան և այլն), ձվեր (Հասան Ղալա), ակնակալներ ու շրթնակալներ (Հարավարևմտյան Հայաստան) դնելը հանդիպում է նաև Հայաստանի անաիկ շրջանի այլ դամբարաններում ևս: Հայտնի է, որ Տիգրան II-ի և Արտավազդի կողմից հելլենիստական քաղաքներից Հայաստան գաղ-

թեցված ընակչության մի մասը ընակեցվեց Արտաշատում: Թեև դամարանային նյութերը հնարավորություն չեն տալիս տարանջատելու տեղացիների և օտարերկրացիների գամարարանները, որովհետև դրանք իրար նման են, սակայն, կարելի է ենթադրել, որ օտարերկրացիները թաղվել են նույն գամարանադաշներում կողք-կողքի, տեղացիների հետ: Նրանք, հավանաբար, կենտրոնացված են եղել քաղաքի հարավարևելյան և սրևելյան հաավաժներում և մասամբ էլ ըլուրների վրա: Վերջիններս ինչպես ազդեցին տեղական շատ սովորույթների վրա, այնպես էլ ազդեցին նրանցից և, ըստ երևույթին, օգարվել են տեղական շուկայից ու տեղական արտադրանքից: Միայն դրանով կարելի է րացաարել մի կողմից թաղման ձևերի ու ծիսակատարությունների մեջ հստակ պող հելլենիստական ավանդույթների այդքան վառ արտահայտությունը, մյուս կողմից՝ գամարարանների իրեղեն մնացորդների նույնությունը: Զի կարելի անտեսել, իհարկե, հարևան հելլենիստական երկրների հետ ունեցած առևտրատնտեսական ու մշակութային կապերը, ազդեցությունն ու փոխադրեցությունը: Թաղման ծիսակատարության հետ կապված որոշ երեվույթներ, հանգուցյալի հետ (բերանին, ձեռքին) դրամ, ձու ղեկն արդեն վաղ հելլենիստական շրջանում մուտք էր դործել Հայաստան, իսկ կարասային թաղումները սկսում են լայնորեն ասարածվել:

Հելլենիստական աշխարհի հետ ունեցած կապերն հասկապես աշխուժանում են ուղ հելլենիստական շրջանում և մ.թ. առաջին դարերում, երբ ամորող երկրում տնտեսական, քաղաքական, մշակութային ու քաղաքային կյանքի բոլոր վերելք է սկսվում: Այդ մասին են վկայում օտար և հայ թագավորների կարած ղրամների լայն տարածումը, այսինքն՝ ղրամային շրջանառության աճը, պեղումներով հայտնարերված մետաղյա, խեցեղեն, ապակյա և այլ ներմուծված նյութեր, որոնց թիվն այդ դարաշրջաններում կտրուկ սվելանում է: Դանկատելի է հատկապես Արտաշատում: Երևան ևն գալիս արվեստի, արհեստագործության նոր ճյուղեր: Հայաստանի կորոպլաստիկան, որն առաջացավ հելլենիստական մշակույթի ազդեցության տակ, շուտով դարձավ մյուս դպրոցներից տարրեր, ինքնուրույն մի ուղղություն, որն աչքի էր ընկնում իր տեղական առանձնահատկություններով: Այն իր դարգացմանն ու ծաղկմանը հասավ մ.թ. I—II դարերում, երբ Հայաստանի կորոպլաստիկան իր թեմատիկայով հիմնականում կապված էր հայ իրականության, պաշտամունքի ու կենցաղի հետ: Հայաստանի կավե արձանիկները ոչ միայն պաշտամունքային նշանակություն ունեն, այլև պատրաստված ևն կենցաղային թեմաներով և ունեն դեկորատիվ նշանակություն: Հայաստանի կորոպլաստիկան, ի տարրերություն մյուս երկրների կորոպլաստիկայի, չի կրել մոնումենտալ քանդակագործության ազդեցությունը և անցել է դարգացման ինքնուրույն ուղի: Կորոպլաստիկան կոպված էր րավարարելու ամենալայն մասսաների պահանջները: Մեղ մոտ այն քաղաքային կոլտուրա էր, այդ է պատճառը, որ արձանիկների 99 %-ը գտնվել է քաղաքներից, ուստի արտահայտվում է տվյալ ժամանակաշրջանի քաղաքային ընակչության աշխարհայացքը, պատկերացում տալիս մշակույթի, արվեստի, գեղագիտական ճաշակի, հավատալիքների, պանթեոնի, ծեսերի մասին:

Արհեստագործության վերելքի մասին են խոսում խեցեղեն, աղակյա, մետաղյա և քարե առարկաներն ու իրերը: Խեցեղենը մեծ մասամբ պատրաստված է դուրդի վրա, հիմնականում ունի ռարձրորակ կավ և լավ թրծված է: Դա վկայում է, որ խեցեղենի մեծ մասը թրծվել է հատուկ պատրաստված վառարաններում, ինչպիսիք հայտնաբերվել են Արտաշատի VIII բլրի վրա¹: Դրանցից ամենակատարյալը երկհարկանի շրջանաձև մեծ հնոցն է (տրամ. 160—170 սմ, պատի լայն. 20—25 սմ), որը պականում է շինարարական III շրջանին: Այն ավերվել է կավե խողովակներ թրծելիս, որոնց թիվը 20-ից ավելի էր: Դա ցույց է տալիս, որ միանգամից կարելի էր թրծել մեծ քանակությամբ անոթներ: Այդ նպատակի համար օգտագործել են նաև պատերին ամրացված կավե ձողեր, անոթներ կախելու համար և եռոտանիներ, բաց անոթներն իրար մեջ շարելու համար:

Մ. Թ. առաջին գարեբում դուրգի անիվն օգտագործվում է ոչ միայն անոթներ պատրաստելու, այլև գրանք փայլեցնելու համար: Արաաշատի խեցեղենը պատրաստված է մեծ մասամբ ոտքով, ավելի արագ պտտվող դուրգի վրա: Արտաշատի VII բլրից հայտնաբերված ուշ հելլենիստական շրջանի դուրգի տուֆե անիվը ցույց է տալիս, որ դուրգի անիվը կարող էր լինել ոչ միայն կավից, այլև քարից: Նշանակալից էր նաև շնարակած խեցեղենի արտադրությունը: Ներմուծված անոթների կողքին հանգես են գալիս տեղականները, որոնք Արտաշատից արաահանվում են նաև Հայաստանի մյուս շրջանները: Ի տարբերություն ներմուծված, շնարակած փակ անոթների, տեղականները ներսից հաճախ ռարակ թաղանթով շնարակած լեն լինում, իսկ բաց գույնի կավի փոխարեն երբեմն օգտագործվում են դարչնագույն ավաղախաոնուրդով կավեր:

Ապակյա անոթների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ապակեգործության զարգացումն ու վերելքը նույնպես սկսված է Արտաշատի հետ: Ուշ հելլենիստական շրջանում այստեղ սկսում են պարսպաձև տարրեր գույների ապակյա թասեր, խճանկար ապակի և այլն: Սակայն դրանք գեղեսցածրորակ էին: Ապակեգործությունն Հայաստանում իր վերելքը ապրում է մ. Թ. առաջին դարերում, երբ Արտաշատը գտնում է Հայաստանի ապակեգործության կենտրոններից մեկը:

Այսպիսով, դամրարանների պեղումներն ու նրանց մեջ հայտնաբերված նյութերը հնարավորություն են ապալիս ռազմակողմանիորեն ուսումնասիրելու Հայաստանի նյութական ու հոգևոր մշակույթը, ավելի լավ հասկանալու քաղաքային կյանքի հետ կապված մի շարք երևույթներ:

¹ Փ. Ի. Тер-Мартirosов, Античные печи из раскопок Арташата, стр. 75—81; Ж. Д. Хачатрян, А. А. Канеян, № 4. աշխ., էջ 86, 87.